

بررسی ویژگی‌های آل فرعون در تفاسیر فریقین

غلامحسین اعرابی^۱

ابوالفضل صادقی^۲

چکیده

هدف قرآن، عبرت‌پذیری از اقوام گذشته است. یکی از این اقوام، قوم فرعون است. بسیاری از اصول و سنت‌هایی که خداوند متعال در سرتاسر این کتاب شریف، به صورت کلی بیان فرموده است، در داستان قوم فرعون به چشم می‌خورد. نگارنده در این جستار، نخست، آل فرعون و گستره کاربرد آن را در آیات قرآن بررسی کرده و در ادامه به تبیین ویژگی‌های اخلاقی، فرهنگی، عقیدتی و رفتاری آنان در قرآن کریم و تفاسیر فریقین پرداخته و در نهایت، از عذاب‌ها و گرفتاری‌های آل فرعون در دنیا و آخرت، سخن به میان آورده است.

واژگان کلیدی: آل فرعون، فرعون، عبرت، قصص قرآن.

golamhosein.arabi@gmail.com

sadeghi9610@gmail.com

۱. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم

۲. کارشناسی ارشد رشته تفسیر و علوم قرآن دانشگاه قم (نویسنده مسئول)

۱. طرح مسئله

نگاهی به آیات قرآن، اهتمام فراوان این کتاب مقدس به تبیین داستان آل فرعون از زوایای گوناگون را نشان می‌دهد. در آیات قرآن، در زمینه احوال دیگر پیامبران، همچون نوح، هود، صالح و شعیب (علیهم السّلام) تنها احتجاج آنان با قومشان دیده می‌شود؛ اما در زمینه موسی (ع) تفصیل بیش‌تری ملاحظه می‌شود. (نک: ابوالفضل خوش منش، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۲۹۱)

۲. پیشینه بحث

در لابلاهی کتب تفسیری، مطالب بسیاری به صورت پراکنده موجود است؛ اما تاکنون اثر مستقل و جامعی در زمینه موضوع مورد بحث در این مقاله تدوین نشده است. در این مقاله برآنیم، در ابتدا به معرفی آل فرعون و بررسی گستره کاربرد آن در آیات قرآن پرداخته و در ادامه به تبیین ویژگی‌های اخلاقی، فرهنگی، عقیدتی و رفتاری آل فرعون از نگاه قرآن و تفاسیر فریقین پردازیم و در نهایت، از عذاب‌ها و گرفتاری‌های آل فرعون در دنیا و آخرت، سخن به میان آوریم.

۳. معرفی آل فرعون

برای آن که به معرفی دقیق تعبیر "آل فرعون" پردازیم، بایستی با واژگان "آل" و "فرعون" به صورت مستقل آشنا شویم. بنابراین در ابتدا، با مراجعه به فرهنگ‌های لغت، به بررسی معنای لغوی واژه آل می‌پردازیم و در ادامه به تبیین واژه فرعون و تحلیل شخصیت وی اقدام نموده و در پایان، به معرفی تعبیر آل فرعون می‌پردازیم.

«فرعون» لقب حاکمان مصر در دوران‌های پیش از بطالسه بوده است. (نک: موسوی بروجردی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۷۵). بطالسه، جمع واژه بطلمیوس است و نام دیگر این سلسله، بطالمه یا لاکیدها بوده که پس از اسکندر مقدونی توسط بطلمیوس اول در مصر تأسیس

بررسی ویژگی‌های آل فرعون در تفاسیر فریقین

گردیده و در سال‌های ۳۰ تا ۳۰۹ قبل از میلاد سلطنت کرده‌اند. (دهخدا، ۱۳۲۵، ج ۳، ص ۴۲۱۲)

فرعون، نام پادشاه مصر نبود؛ بلکه لقب وی بود؛ مانند عمالقه یا خدیو که مصریان پادشاهان خود را به آن لقب می‌خواندند؛ همچنان که رومیان، پادشاهان خود را قیصر، ایرانیان کسری، یمنی‌ها ثعج، حبشیان نجاشی، تُرکان خاقان و چینی‌ها، فغفور لقب می‌دادند. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۲۱۳؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۳۷؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۳۸۱؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۵۰۵؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۱۶۰؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۷۹؛ شوکانی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۹۹؛ میدی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۸۲؛ آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۲۵۴؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۸، ص ۲۱۱)

قرآن نام فرعونِ معاصر با حضرت موسی (ع) را آن تصریح نکرده است؛ اما برخی از مفسران فریقین، نام وی را مُصعب بن الریان، الولید بن مُصعب یا الولید بن مُصعب بن الریان دانسته‌اند. (نک: طبری، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۲۱۳؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۳۷؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۵۰۵؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۱۶۰؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۹۱؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۲۶۸؛ ابن عطیّه، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۴۰؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۷۹؛ شوکانی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۹۹؛ میدی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۸۲)

یونانیان، فرعون را فرئون می‌گفتند. محتمل است، کلمه فرعون از طریق سُریانی وارد زبان عربی و سپس قرآن شده است (دهخدا، ۱۳۲۵، ج ۱۰، ص ۱۵۰۶۹)؛ لذا با توجه به اینکه زبان مردم مصر در آن زمان، عربی نبوده، به نظر می‌رسد، نام‌هایی چون مصعب بن الریان که برای فرعون ذکر گردیده است، معادل‌هایی برای کلمه فرعون در زبان عربی به شمار می‌روند. در قاموس کتاب مقدس آمده است که بسیاری معتقدند، فرعونِ زمانِ موسی (ع)، رامسس ثانی، سومین پادشاه از طبقه نوزدهم سلاطین مصر است که نزد یونانیان به سوستر معروف بوده است. وی معروف‌ترین فراعنه و پادشاهی قاهر بوده، شهرهای بسیاری را مفتوح ساخته و هیاکل بی شماری را در وادی نیل بنا کرده است. همچنین فرعون‌نی که در سفر خروج تورات (۵: ۱) از او یاد شده است و موسی و هارون (علیهما السلام) عجایب و آیات خود را در

در سال ۱۳۳۵ شمسی در تهران چاپ شد. سال ۱۳۳۵ شمسی در تهران چاپ شد.

حضور وی به نمایش گذاشتند و لشگریان وی در دریای سرخ هنگام تعقیب قوم حضرت موسی (ع) هلاک شدند، پسر سیزدهم رامسس ثانی بوده است که در روزگار وی، اقتدار مصر رو به نقصان گذاشت. (جیمز هاکس، ۱۳۷۵، ص ۶۴۹)

طبق نظر مفسران شیعه و اهل سنت، منظور از آل فرعون، قوم فرعون، پیروان، لشگریان و همکیشان وی هستند. (نک: طبری، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۲۱۳؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۳۸۱؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۹۱؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۲۶۸؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۸۱۸؛ طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۸، ص ۲۲۶)

تعبیر «آل فرعون» ۱۴ مرتبه در قرآن به کار رفته است. در این آیات از کُفر، تکذیب، شکنجه‌گری، هشدار و عذاب فرعونیان در دنیا و آخرت سخن به میان آمده است. (نک: بقره، ۴۹ و ۵۰؛ آل عمران، ۱۱؛ اعراف، ۱۴۱ و ۱۳۰؛ انفال، ۵۲ و ۵۴؛ ابراهیم، ۶؛ قصص، ۸؛ غافر، ۴۶ و ۲۸؛ قمر/ ۴۱). قرآن از کسانی که همراه و همفکر و کارگزار فرعون بوده‌اند، با تعبیر «قوم» (۲۷ مرتبه)، «ملاً» (۱۳ مرتبه) و «جند و جنود» (۶ مرتبه) یاد کرده است. این تعابیر معادل «آل فرعون» به کار رفته‌اند. (خوش منش، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۲۹۱)

درخصوص هر یک از این موارد، جهت اختصار، تنها به بیان یک شاهد مثال می‌پردازیم.

الف. قوم: **وَلَقَدْ فَتَنَّا قَبْلَهُمْ قَوْمَ فِرْعَوْنَ وَجَاءَهُمْ رَسُولٌ كَرِيمٌ؛** و به یقین، پیش از آنان قوم فرعون را بیازمودیم و پیامبری بزرگوار برایشان آمد. (دخان، ۱۷)

ب. ملاً: **ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسَى بِآيَاتِنَا إِلَى فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَظَلَمُوا بِهَا فَأَنْظُرُ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ؛** آنگاه بعد از آنان، موسی را با آیات خود بسوی فرعون و سرانقومش فرستادیم.

ولی آنها به آن [آیات] کفر ورزیدند. پس بین فرجام مفسدان چگونه بود (اعراف، ۱۰۳)

ج. جند: **وَأَتْرِكُ الْبَحْرَ رَهْوًا إِنَّهُمْ جُنْدٌ مُغْرَقُونَ؛** و دریا را هنگامی که آرام است پشت سر بگذار که آنان (فرعونیان)، سپاهی غرق شدنی‌اند. (دخان، ۲۴)

جالب توجه اینکه قارون با اینکه از بنی اسرائیل و قوم حضرت موسی (ع) بوده، اما در ردیف فرعون، هامان و آل فرعون قرار گرفته است. (عنکبوت، ۳۹). همچنین آسیه با اینکه

در فصل نه‌دهم از تفسیر تفسیر تفسیر، در سال ۱۳۸۵ شمسی چاپ شده است.

بررسی ویژگی‌های آل فرعون در تفاسیر فریقین

همسر فرعون بوده، اما از آل وی به شمار نیامده و مثل اهل ایمان معرفی شده است. (تحریم،

۱۵)

۴. ویژگی‌های آل فرعون از نگاه قرآن و تفاسیر فریقین

بر طبق آیات قرآن و آنچه مفسران فریقین در ذیل آیات مورد بحث، بیان نموده‌اند، ویژگی‌های اخلاقی، فرهنگی و رفتاری فرعونیان را می‌توان در موارد زیر دسته‌بندی نمود:

الف. برده‌گیری، شکنجه‌گری و نسل‌کشی: "وَإِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُدَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ؛" و [به یاد آرید] آنگاه که شما را از [چنگ] فرعونیان رها نمودیم، [آنان] شما را سخت‌شکنجه می‌کردند، پسرانتان را سر می‌بریدند و زنهایتان را زنده می‌گذاشتند و در آن [امر، بلا و] آزمایش بزرگی از جانب پروردگارتان بود. (بقره، ۴۹)

بر طبق این آیه، ویژگی‌های آل فرعون، شکنجه نمودن، کشتن فرزندان و زنده نگهداشتن زنان بنی اسرائیل شمرده شده است و از آنجا که ضمیر «کم» به بنی اسرائیل بر می‌گردد، احتمال داده می‌شود، اساساً یکی از اهداف آل فرعون از زنده نگهداشتن زنان و دختران، به بردگی و کنیزی گرفتن آنان بوده و این، امتحان بزرگی از سوی پروردگار متعال دانسته شده است. (نک: رفسنجانی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۳۸۰)

ضمناً این موضوع در آیات دیگری، همچون (اعراف، ۱۴۱) و (ابراهیم، ۶) نیز با نقلی تقریباً مشابه، بیان گردیده است.

ب. دنیاپرستی: "إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُغْنِي عَنْهُمْ أَموالَهُمْ وَلَا أَوْلَادَهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئاً وَأُولَئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ * كَذَّابِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ...؛" در حقیقت، کسانی که کُفر ورزیدند، اموال و اولادشان چیزی [از عذاب خدا] را از آنان دور نخواهد کرد و آنان خود، هیزم دوزخند. [رفتارشان] مانند رفتار خاندان فرعون و کسانی که پیش از آنان بودند... (آل عمران،

۱۰-۱۱)

در مقاله پژوهشی «تفسیر لفظی، تاریخی و اجتماعی» سال ۱۳۸۵، شماره ۱، شماره ۴، شماره ۱۳۸۵، شماره ۴

بررسی ویژگی‌های آل فرعون در تفاسیر فریقین

هـ. **جهل و نادانی:** فَإِذَا جَاءَتْهُمْ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هَذِهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسَىٰ وَمَنْ مَعَهُ أَلَا إِنَّمَا طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ؛ پس هنگامی که نیکی [و نعمت] به آنان روی می‌آورد، می‌گفتند: این برای [شایستگی] خود ماست و چون گزندى به آنان می‌رسید، به موسی و همراهانش شگون بد می‌زدند. آگاه باشید که [سرچشمه] بدشگونی آنان نزد خداست [که آنان را به بدی اعمالشان کیفر دهد]، لیکن بیشترشان نمی‌دانند. (اعراف، ۱۳۱)

در این آیه، اکثریت آل فرعون، افرادی نادان دانسته شده‌اند.

و. **کُفْر، لجاجت و سحر و جادو دانستن معجزات موسی (ع):** وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ وَنَقْصِ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ * وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ تُتَسَحَّرْنَا بِهَا فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ؛ و در حقیقت، ما فرعونیان را به خشکسالی و کمبود محصولات دچار کردیم باشد که عبرت گیرند و گفتند: هرگونه پدیده شگرفی که به وسیله آن، ما را افسون کنی و برای ما بیاوری، ما به تو ایمان آورنده نیستیم. (اعراف، ۱۳۰ و ۱۳۲).

دقت در آیه اول نشان می‌دهد که قرآن، کُفْر، لجاجت و سرسختی نسبت به پذیرش آیات الهی را از دیگر ویژگی‌های اخلاقی و عقیدتی آل فرعون دانسته و این در آیه ۵۲ سوره انفال نیز اشاره گردیده است. ضمناً در آیه دوم مشاهده می‌کنیم که فرعونیان مردمی بودند که معجزات حضرت موسی (ع) را سحر و جادو می‌دانستند و هرگز حاضر به پذیرش و ایمان آوردن به آنها نبوده‌اند.

ز. **استکبار و تبهکاری:** فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالدَّمَ آيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُجْرِمِينَ؛ پس بر آنان طوفان و ملخ و کنه ریز و غولک‌ها و خون را به صورت نشانه‌هایی آشکار فرستادیم و باز سرکشی کردند و گروهی بدکار بودند. (اعراف، ۱۳۳)

دقت در این آیه، روشن می‌سازد که آل فرعون، علیرغم مشاهده آیات حقایق حضرت موسی (ع)، دچار روحیه استکباری و استبدادی بوده و به تبهکاری می‌پرداختند. ضمناً جمله

در فصلنامه پژوهش‌های فلسفی، کلامی و الهیات، شماره دوم، زمستان ۱۳۹۵، شماره ۴

«وَ كَانُوا قَوْمًا مُّجْرِمِينَ» بر ثبات و استمرار تبهکاری فرعونیان دلالت دارد. (همان، ج ۱، ص ۳۸۲).

ح. پیمان شکنی و اعتقاد به تأثیر دعا در رفع مشکلات: وَلَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ قَالُوا يَا مُوسَى ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ لَئِن كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ وَ لَنُرْسِلَنَّ مَعَكَ بَنِي إِسْرَائِيلَ * فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمْ الرِّجْزَ إِلَى آجَلٍ هُمْ بِالْغُوهِ إِذَا هُمْ يَنْكُتُونَ؛ و هنگامی که عذاب بر آنان فرود آمد، گفتند: ای موسی، پروردگارت را به عهدی که نزد تو دارد، برای ما بخوان، اگر این عذاب را از ما برطرف کنی، حتماً به تو ایمان خواهیم آورد و بنی اسرائیل را قطعاً با تو روانه خواهیم ساخت و چون عذاب را از آنان برداشتیم، باز هم پیمان شکنی کردند. (اعراف، ۱۳۴-۱۳۵).

از این آیات بر می آید، عهدهایی بین حضرت موسی (ع) و قوم فرعون به مدت معینی بود. برای مثال، اگر حضرت موسی (ع) می گفت که خداوند این عذاب را از شما بر می دارد، به شرطی که ایمان بیاورید و بنی اسرائیل را با من روانه کنید، اضافه می کرد، اگر تا فلان مدت به این عهد وفا نکردید، عذاب مرتفع نخواهد شد، لذا بر طبق این آیه، می بینیم، فرعونیان پس از این که عذاب به طور موقت از آنان برداشته می شد، باز هم پیمان شکنی می کردند. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۸، ص ۲۲۸).

همچنین توجه به این آیات، روشن می سازد، آل فرعون به دعا کردن و تأثیر آن در رفع مشکلات معتقد بودند؛ زیرا به منظور برطرف شدن عذابشان، از موسی (ع) تقاضای دعا کردند. (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۱۱، ص ۲۶۶). ضمناً با توجه به این که عذاب، به طور موقت از آنان برطرف گردید، روشن می شود، حضرت موسی (ع)، تقاضای آنان را پذیرفته، برایشان دعا نموده و مستجاب هم گردیده است.

ط. غفلت و تکذیب آیات الهی: فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ بِآيَاتِنَا وَ كَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ؛ سرانجام از آنان انتقام گرفتیم و در دریا غرقشان ساختیم؛ چرا که آیات ما را تکذیب کردند و از آنها غافل بودند. (اعراف، ۱۳۶)

بررسی ویژگی‌های آل فرعون در تفاسیر فریقین

این آیه، دیگر ویژگی‌های اخلاقی آل فرعون را تکذیب آیات الهی و غفلت برشمرده است. ضمناً موضوع تکذیب آیات الهی از سوی فرعونیان در آیات دیگری نیز آمده است (نک: اعراف، ۱۳۶؛ انفال، ۵۴؛ قمر، ۴۲).

ی. استضعاف گری و کاخ نشینی: وَأُورَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبِهَا الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنَىٰ عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ بِمَا صَبَرُوا وَدَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ؛ و به آن گروهی که پیوسته تضعیف می‌شدند، [بخش‌های] باختر و خاوری سرزمین [فلسطین] را که در آن برکت قرار داده بودیم، به میراث عطا کردیم و به پاس آنکه صبر کردند، وعده نیکوی پروردگارت به فرزندان اسرائیل تحقق یافت و آنچه را که فرعون و قومش ساخته و افراشته بودند، ویران کردیم. (اعراف، ۱۳۷)

توجه به کاربرد عبارت «كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ» اشاره به این است که فرعونیان به طور مداوم، آنان را در ضعف و ناتوانی نگه می‌داشتند، ضعف و ناتوانی فکری، اخلاقی و اقتصادی، از هر نظر و در تمام جهات. (مکارم، ۱۳۷۴، ج ۶، ص ۳۲۹) برای مثال، از کارهای فرعون این بود که بنی اسرائیل را می‌آزرد، مملوک خویش می‌ساخت و آنان را به گروه‌هایی تقسیم می‌نمود و هر گروهی را به کاری همچون بنایی، زراعت و صنعت وا می‌داشت و افراد ناتوان را نیز به پرداخت جزیه ملزم می‌نمود. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۲۱۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۹۱). ضمناً عبارت «مَا كَانُوا يَعْرِشُونَ» نیز بر استمرار فرهنگ کاخ‌نشینی، ساخت بناهای پر زرق و برق، باغات پرشکوه و خوشگذرانی فرعونیان دلالت می‌نماید.

ک. گنهکاری و ستمگری: كَذَّابِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ فَأَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَكُلُّ كَانُوا ظَالِمِينَ؛ [رفتاری] همچون رفتار فرعونیان و کسانی که پیش از آنان بودند که آیات پروردگارشان را تکذیب کردند؛ پس ما آنان را به [سزای] گناهانشان هلاک و فرعونیان را غرق کردیم و همگی آنان ستمکار بودند. (انفال، ۵۴)

این آیه دلالت دارد، بر اینکه کُفْر و جُحود حق، عصیان و گنهکاری و همچنین ظلم و ستمگری، از ویژگی‌های فرعونیان بود و سبب به هلاکت رسیدن و غرق شدن آنان گردید. (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۳۰)

ل. انکار، عناد، برتری طلبی و فسادگری: فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ آيَاتُنَا مُبْصِرَةً قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ * وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ؛ و هنگامی که آیات روشنگر ما به سویشان آمد، گفتند: این سحری آشکار است و با آن که دل‌هایشان بدان یقین داشت، از روی ظلم و تکبر آن را انکار کردند. پس بین فرجام فسادگران چگونه بود. (نمل، ۱۳-۱۴)

این آیه، دیگر ویژگی‌های اخلاقی آل فرعون را انکار، عناد، ستمکاری، برتری طلبی و فسادگری دانسته است.

م. خطاکاری: فَالْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَرْنًا إِنَّ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِبِينَ؛ پس خاندان فرعون، او را [از آب] برگرفتند تا سرانجام، دشمن [جان] آنان و مایه اندوهشان باشد. آری، فرعون و هامان و لشکریان آنان خطاکار بودند. (قصص، ۸) همان‌طور که می‌بینیم، این آیه، فرعون و لشکریانش را مردمی خطاکار در اعمال و رفتار معرفی نموده است.

ن. اسرافکاری، دروغگویی و توطئه‌چینی به جهت کشتن حضرت موسی (ع): وَ قَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ وَإِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ وَإِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ؛ و مردی مؤمن از خاندان فرعون که ایمان خود را نهان می‌داشت، گفت: آیا مردی را می‌کشید که می‌گوید: پروردگار من خداست؟ و مسلماً برای شما از جانب پروردگارتان دلایل آشکاری آورد و اگر دروغگو باشد، دروغش به زیان اوست و اگر راستگو باشد، برخی از آنچه به شما وعده می‌دهد، به شما خواهد رسید، چرا که خداوند، کسی را که افراط کار دروغ زن باشد، هدایت نمی‌کند. (غافر، ۲۸)

این آیه که بخشی از سخنان مؤمن آل فرعون است، به صورت کنایی و رمزگونه، اشاره ای است به شأن والای حضرت موسی (ع) و این که روشن می‌سازد که فرعونیان، مردمی اسرافکار و دروغگو و درصدد توطئه‌چینی به جهت قتل حضرت موسی (ع) بودند. (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۷، ص ۵۱۰).

در فصل نه‌دهم از کتاب تفسیر تفسیر تفسیر، در المجلد رقم ۱۳۱۵، شماره ۴

بررسی ویژگی‌های آل فرعون در تفاسیر فریقین

س. **تَهْمَتِ زَدْنٍ: وَقَالُوا يَا أَيُّهَا السَّاحِرُ ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَ إِنَّا لَمُهْتَدُونَ؛** و گفتند: ای افسونگر! پروردگارت را به [پاس] آنچه با تو عهد کرده است، برای ما بخوان، که ما واقعاً به راه درست درآمده‌ایم. (زخرف، ۴۹)

توجه به این آیه روشن می‌سازد که فرعونیان به حضرت موسی (ع) **تَهْمَتِ سِحْرِ** و افسونگری زده‌اند. ضمناً این مطلب در آیه ۱۰۹ سوره اعراف نیز اشاره گردیده است. همچنین فرعونیان به حضرت موسی (ع) **تَهْمَتِ فسادگری** نیز داده‌اند. در آیات دیگر نیز این مضمون آمده است (نک: اعراف، ۱۱۰ و ۱۲۷).

ضمناً **دَقَّتْ** در آیات دیگری (نک: آل عمران، ۱۰-۱۱؛ انفال، ۵۰-۵۴) که با عبارت «**كَذَّابِ آلِ فِرْعَوْنَ**» آغاز می‌گردد، روشن می‌سازد، سرنوشت **كَفَّارِ** زمان پیامبر اکرم (ص)، همانند سرنوشت فرعونیان و پیشینیان آنان دانسته شده است که به گنهکاری و دنیاپرستی می‌پرداختند و آیات الهی را تکذیب می‌کردند و عذاب الهی دامگیرشان شد. (تقفی تهرانی، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۳۸۶؛ مکارم، ۱۳۷۴، ج ۷، ص ۲۰۷)

کوتاه سخن آنکه با استفاده از آیات قرآن و توضیح تفاسیر فریقین در ذیل آیات مورد بحث، نظام اخلاقی، فرهنگی، عقیدتی و رفتاری آل فرعون را می‌توان بر این موارد استوار دانست: برده‌گیری، شکنجه‌گری و نسل‌کشی، دنیاپرستی، بت‌پرستی و کُفْر به خداوند متعال، عُجْب و خودپسندی و بدشگون دانستن حضرت موسی (ع) و پیروانش، جهل و نادانی، کُفْر، لجاجت و سحر و جادو دانستن معجزات حضرت موسی (ع)، استکبار و تبهکاری، سوء ادب، پیمان‌شکنی و اعتقاد به تأثیر دعا در رفع مشکلات، غفلت و تکذیب آیات الهی، استضعاف‌گری و کاخ‌نشینی، گنهکاری و ستمکاری، انکار، عناد، برتری‌طلبی و فسادگری، خطاکاری، اسرافکاری، دروغ‌گویی، **تَهْمَتِ زَدْنٍ** و توطئه‌چینی به جهت کشتن حضرت موسی (ع).

۵. عذاب‌های آل فرعون از نگاه قرآن و تفاسیر فریقین

حضرت موسی (ع) به سبب ستمگری و تبهکاری فرعونیان و پس از آن که بشارت‌ها و تهدیدهای فراوان وی در آن قوم لجوج و مُعانند اثر نکرد، از هدایت آنان ناامید گشت و نفرینشان نمود؛ چنان که خداوند می‌فرماید: وَقَالَ مُوسَى رَبَّنَا إِنَّكَ آتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَمَلَأَهُ زِينَةً وَأَمْوَالًا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا رَبَّنَا لِيُضِلُّوهُ عَنِ سَبِيلِكَ رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُوا حَتَّى يَصْرُوا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ؛ و موسی گفت: پروردگارا! همانا تو، به فرعون و اشرافش در زندگی دنیا زیور و اموال داده‌ای. پروردگارا! تا [خلق را] از راه تو گمراه کنی. پروردگارا! اموالشان را نابود کن و آنان را دل سخت گردان که ایمان نیاورند تا عذاب دردناک را ببینند (یونس، ۸۸).

ضمناً دقت در آیه بعد روشن می‌سازد که نفرین حضرت موسی (ع) و برادرش هارون درباره فرعونیان مستجاب شده است. (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۱۹۶). در قرآن آمده است: قَالَ قَدْ أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمَا فَاسْتَقِيمَا وَلَا تَتَّبِعَانِ سَبِيلَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ؛ فرمود: دعای هر دو تان پذیرفته شد. پس ایستادگی کنید و راه کسانی را که نمی‌دانند، پیروی نکنید (یونس، ۸۹). وقتی خداوند دعای موسی (ع) را مستجاب فرمود، به وی دستور داد، بنی اسرائیل را شبانه از مصر بیرون ببرد. صبح روز بعد، فرعون و لشگریانش، به دنبال آنان بیرون آمدند و این، مقدمه نابودی و غرق شدن آنان را فراهم نمود. (همان، ج ۵، ص ۱۹۸) خداوند در چندین آیه از قرآن بر شدت عذاب آل فرعون تأکید کرده است که به برخی از این موارد اشاره می‌کنیم.

الف. فَعَصَوْا رَسُولَ رَبِّهِمْ فَأَخَذَهُمْ أَخْذَةً رَابِيَةً؛ و از امر فرستاده پروردگارشان سرپیچی کردند و [خدا هم] آنان را به گرفتاری سخت، فرو گرفت. (حاقه، ۱۰) به کار رفتن واژه «رابیه» در این آیه، بر شدت و بزرگی عذاب فرعونیان دلالت دارد. (ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۳۵۸؛ زحیلی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۲۷۲۲) ب. كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كُلِّهَا فَأَخَذْنَاهُمْ أَخْذَ عَزِيمٍ مُّقْتَدِرٍ؛ [اما آنها] همه معجزات ما را تکذیب کردند تا چون زبردستی زورمند، [گریبان] آنان را گرفتیم. (قمر، ۴۲)

بررسی ویژگی‌های آل فرعون در تفاسیر فریقین

کاربرد و تکرار واژه «أَخَذَ» در آیه، همانندی آل فرعون با سرکشان و عذاب آنان را نشان می‌دهد. (فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۲۹، ص ۳۱۹)

ج. فَأَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ فَاَنْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ؛ تا او و سپاهیان را فرو گرفتیم و آنان را در دریا افکندیم، بنگر که فرجام کار ستمکاران چگونه بود. (قصص، ۴۰)

عذاب‌های آل فرعون را می‌توان در عناوین زیر دسته‌بندی نمود:

۵. ۱. عذاب‌های آل فرعون در دنیا

بر طبق آیات قرآن، آل فرعون به سبب تکذیب آیات الهی، انجام گناهان و ارتکاب جنایت‌های خویش، در دنیا به عذاب‌هایی مبتلا شدند که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم.

الف. گرفتار شدن آل فرعون به قحطی و کمبود محصولات: وَلَقَدْ أَخَذْنَا آلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّنِينَ وَنَقْصِ مَزَّاتِ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ؛ و درحقیقت، ما فرعونیان را به خشکسالی و کمبود محصولات دچار ساختیم، باشد که عبرت گیرند. (اعراف، ۱۳۰)

از آیه معلوم می‌گردد، آل فرعون، دچار قحطی، خشکسالی و کمبود محصولات شده‌اند.

ب. گرفتار شدن آل فرعون به عذاب‌های پنج‌گانه: فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالدَّمَ آيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُّجْرِمِينَ؛ پس بر آنان طوفان و ملخ و کنه ریز و غوگها و خون را به صورت نشانه‌هایی آشکار فرستادیم، باز سرکشی کردند و گروهی بدکار بودند. (اعراف، ۱۳۳)

این آیه دلالت دارد، بر این‌که عذاب‌هایی پنج‌گانه، چون هجوم طوفان، ملخ، کنه ریز، قورباغه و خون بر آل فرعون نازل گردید. درباره مقصود آیه از طوفان، اقوال متعددی از جمله، باران شدید، مرگ ناگهانی و طاعون نقل گردیده است. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۹، ص ۲۱). ضمناً چنین نقل شده است که ملخ محصول آنان را می‌خورد و کنه ریز، خون آنان را می‌مکید. (ابن عاشور، بی تا، ج ۸، ص ۲۵۴؛ صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۱۱، ص ۲۶۲). همچنین قورباغه‌ها

در این آیه شریفی تفسیر لقی، در المیزان، سال ۱۳۱۵ هجری قمری، ج ۱، ص ۴۳

در بستر، ظروف و جامه‌های آنان آشیانه کرده بود و نزول خون بر فرعونیان نیز به مدّت هفت شبانه روز، سبب آلودگی آنان شده و آب رود نیل را فرا گرفته بود، به طوری که قبطیان آب را خون آلود می‌دیدند؛ اما سبطیان، آن را صاف و زلال مشاهده می‌نمودند. (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۷۲۰)

در ضمن، تعبیر «آیاتِ مُفَصَّلَاتٍ» به تفکیک نشانه‌های مزبور و عدم نزول آنها به صورت هم‌زمان اشاره دارد. (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۱۱، ص ۲۶۳) و این خود، دلیل بر آن است که این‌ها آیاتی الهی بوده است که هرکدام در موقع مناسب نازل می‌گردید؛ چون اگر یکجا نازل می‌شد، ممکن بود خیال کنند، یک امر اتفاقی بوده و هیچگونه ارتباطی به حضرت موسی (ع) و نفرین وی نداشته است. (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۸، ص ۲۲۷)

ج. گرفتار شدن آل فرعون به عذاب غرق شدن در دریا: فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ فِي أَيْمِهِمْ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ؛ سرانجام از آنان انتقام گرفتیم و در دریا غرقشان ساختیم؛ زیرا آیات ما را تکذیب کردند و از آنها غافل بودند. (اعراف، ۱۳۶)
فَأَرَادَ أَنْ يَنْتَقِرَهُمْ مِنَ الْأَرْضِ فَأَغْرَقْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ جَمِيعًا؛ پس [فرعون] تصمیم گرفت، آنان را از سرزمین [مصر] برکند. پس او و هر که را با وی بود، همه را غرق کردیم. (اسراء، ۱۰۳)

با دقت در این آیات در می‌یابیم، آل فرعون، به سبب غفلت، تکذیب آیات الهی و ارتکاب گناهان خویش، به عذاب الهی گرفتار آمدند و در دریا غرق شدند. این موضوع در آیاتی نیز با مضامینی مشابه، بیان گردیده است (نک: بقره، ۵۰؛ انفال، ۵۴؛ شعراء، ۶۶؛ زخرف، ۵۵؛ دخان، ۲۴).

در کتاب تورات نیز از کارگزاران و لشکریان فرعون، ستم آنان بر بنی اسرائیل و همچنین از نزول عذاب و نابودی آنان در میان رود نیل، سخنانی به میان آمده است. (نک: تورات، سفر خروج: ۵-۱۱؛ جیمز هاکس، ۱۳۷۵، ص ۶۴۹)

۵. ۲. عذاب‌های آل فرعون در آخرت

طبق آیات قرآن، آل فرعون علاوه بر عذاب‌های دنیوی در آخرت نیز به عذاب‌هایی مبتلا خواهند بود:

الف. گرفتار شدن آل فرعون به سخت‌ترین عذاب‌ها در آخرت: فَوْقَهُ اللَّهُ سَيِّئَاتٍ مَا مَكَرُوا وَ حَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ * النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ؛ پس خدا او را از عواقب سوء آنچه نیرنگ می‌کردند، حمایت نمود و فرعونیان را عذابی سخت فروگرفت. [اینک هر] صبح و شام بر آتش عرضه می‌شوند و روزی که رستاخیز، برپا شود [فریاد می‌رسد که] فرعونیان را در سخت‌ترین [انواع] عذاب درآوردید. (غافر، ۴۵-۴۶).

ب. گرفتار شدن آل فرعون به عذاب جهنم و احتجاج مستضعفان و مستکبران آل فرعون با یکدیگر در آن: وَإِذْ يَتَحَاوُونَ فِي النَّارِ فَيَقُولُ الضُّعْفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنْتُمْ مُغْنَوْنَ عَنَّا نَصِيبًا مِنَ النَّارِ؛ و آنگاه که در آتش شروع به آوردن حجّت می‌کنند، زبردستان به کسانی که گردنکش بودند، می‌گویند: ما پیروی شما بودیم، پس آیا می‌توانید پاره‌ای از این آتش را از ما دفع کنید؟! (غافر، ۴۷)

فرعونیان در برزخ و قیامت، به عذاب گرفتار خواهند آمد. منظور از «أَشَدَّ الْعَذَابِ»، عذاب قیامت و عذاب جهنم و منظور از «سُوءُ الْعَذَابِ»، عذاب قبر و عذاب برزخی است. (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۷، ص ۵۲۱؛ ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۱۱۷).

امام صادق (ع) نیز در تأیید عذاب برزخی فرعونیان در ذیل آیه می‌فرماید: این عذاب در دنیا، قبل از روز قیامت است؛ زیرا آتش قیامت صبح و شام ندارد و اگر آنها در قیامت، تنها صبح و شام در آتش دوزخ عذاب شوند، در میان این دو باید عذاب نشوند؛ در حالی که چنین نیست؛ پس این عذاب مربوط به برزخ و پیش از روز قیامت است. (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۸۱۸). همین که مستضعفان آل فرعون با رؤسای مستکبر خویش، در جهنم مشغول بحث و جدل هستند، خود نوعی عذاب و پریشانی روحی برای آنان محسوب می‌گردد.

همان‌طور که پیش‌تر اشاره کردیم، فرعون به همراه لشگریانش، در دریا غرق گردیدند. در قرآن آمده است: فَأَرَادَ أَنْ يَنْتَفِرَ مِنْ الْأَرْضِ فَأَغْرَقْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ جَمِيعًا؛ پس [فرعون] تصمیم گرفت که آنان را از سرزمین [مصر] برگرداند، پس او و هر که را با وی بود، همه را غرق کردیم. (اسراء، ۱۰۳).

ضمناً در قرآن در توصیف لحظات احتضار فرعون چنین آمده است: وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَجُنُودُهُ بَغْيًا وَعَدُوًّا حَتَّى إِذَا أَدْرَكَهُ الْغَرَقُ قَالَ آمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنْتُ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ وَ أَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ * آلآنَ وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ وَ كُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ * فَأَيُّوْمَ نُنَجِّيكَ يَدِنَا لِيَتَكُونَ لِمَنْ خَلَقْتَ آيَةً وَإِنْ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ عَنِ أَيَاتِنَا لَغَافِلُونَ؛ و فرزندان اسرائیل را از دریا گذراندیم، پس فرعون و سپاهیان از روی ستم، آنان را دنبال کردند، تا وقتی که در شرف غرق شدن قرار گرفت، گفت: ایمان آوردم که هیچ الهی جز آنکه فرزندان اسرائیل به او گرویده‌اند نیست و من از تسلیم‌شدگانم. حالا، در حالی که پیش از این عصیان می‌کردی و از تبهکاران بودی؟! پس امروز تو را با زرهات به [ساحل] می‌افکنیم، تا برای کسانی که از پی تو می‌آیند، عبرتی باشد. بی‌گمان، بسیاری از مردم از نشانه‌های ما غافلند. (یونس، ۹۰-۹۲)

هم اکنون، بدن مومیایی شده فرعون در موزه ملی مصر نگهداری می‌شود و طبق بیان قرآن، عبرتی برای آیندگان محسوب می‌گردد.

۶. نتایج

نتایج حاصل از تحقیق حاضر از این قرار است:

۱. فرعون، لقب حاکمان مصر در دوران‌های پیش از بطالسه است؛ همانند عمالقه یا خدیو که مصریان، پادشاهان خود را به آن لقب می‌خواندند. همچنانکه رومیان، پادشاهان خود را قیصر، ایرانیان کسری، یمنی‌ها تبع، حبشیان نجاشی، ترکان خاقان و چینی‌ها، فغفور لقب می‌دادند.

بررسی ویژگی‌های آل فرعون در تفاسیر فریقین

۲. فرعون‌ی که در سفر خروج تورات از او یاد شده است و موسی و هارون (علیهما السلام) عجایب و نشانه‌های خود را در حضور وی به نمایش گذاشت و لشکریان وی در دریای سرخ هنگام تعقیب قوم حضرت موسی (ع) هلاک شدند، پسر سیزدهم رامسس ثانی بوده است که در روزگار وی، اقتدار مصر رو به نقصان گذاشت.

۳. آل فرعون، یکی از اعلام قرآن کریم است که ۱۴ مرتبه در این کتاب شریف به کار رفته است و مقصود از آن، بر طبق نظر مفسران فریقین، قوم فرعون، پیروان، لشکریان و هم‌کیشان وی هستند.

۴. با استفاده از آیات نورانی قرآن کریم و مراجعه به تفاسیر معتبر شیعه و اهل سنت، نظام اخلاقی، فرهنگی، عقیدتی و رفتاری آل فرعون را می‌توان بر این موارد استوار دانست: برده‌گیری، شکنجه‌گری و نسل‌کشی، دنیاپرستی، بت‌پرستی و کُفر به خداوند، عُجب و خودپسندی و بدشگون دانستن حضرت موسی (ع) و پیروانش، جهل و نادانی، کُفر، لجاجت و سحر و جادو دانستن معجزات حضرت موسی (ع)، استکبار و تبهکاری، سوء ادب، پیمان‌شکنی و اعتقاد به تأثیر دعا در رفع مشکلات، غفلت و تکذیب آیات الهی، استضعاف‌گری و کاخ‌نشینی، گنهکاری و ستمکاری، انکار، عناد، برتری‌طلبی و فسادگری، خطاکاری، اسرافکاری، دروغ‌گویی، تهمت زدن و توطئه‌چینی به جهت قتل موسی (ع).

۵. طبق آیات قرآن و مطالب تفاسیر فریقین، می‌توان دریافت که آل فرعون به سبب تکذیب آیات الهی، انجام گناهان و ارتکاب جنایات‌های خویش، علاوه بر عذاب‌هایی که در دنیا بدان مبتلا شدند، در آخرت نیز به عذاب‌هایی بسیاری مبتلا خواهند بود.

۷. منابع

- ۱- قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند
- ۲- کتاب مقدس، عهد عتیق (تورات)، سفر خروج
- ۳- آلوسی، سید محمود، (۱۴۱۵)، تفسیر روح المعانی، تحقیق علی عبدالباری، بیروت، دارالکتب العلمیه
- ۴- ابن عاشور، محمد بن طاهر، (بی تا)، التحریر و التئور، بیروت، مؤسسه التاریخ العربی
- ۵- ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب، (۱۴۲۲)، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، بیروت، دارالکتب العلمیه

- ۶- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل، (۱۴۱۹)، تفسیر القرآن العظیم، تحقیق شمس الدین، بیروت، چاپ اول، دارالکتب العلمیه
- ۷- بیضاوی، عبدالله بن عمر، (۱۴۱۸)، انوار التزیل و اسرار التأویل، بیروت، چاپ اول، دار احیاء التراث العربی
- ۸- ثعالبی، عبدالرحمان بن محمد، (۱۴۱۸)، تفسیر جواهر الحسان، بیروت، دار احیاء التراث العربی
- ۹- ثعلبی، احمد بن ابراهیم، (۱۴۲۲)، الکشف و البیان عن تفسیر القرآن، بیروت، چاپ اول، دار احیاء التراث العربی
- ۱۰- ثقفی تهرانی، محمد، (۱۳۹۸)، تفسیر روان جاوید، تهران، چاپ سوم، انتشارات برهان
- ۱۱- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۲۵)، لغت نامه، تهران، انتشارات چاپخانه مجلس
- ۱۲- رازی، ابوالفتح حسین بن علی، (۱۴۰۸)، تفسیر روض الجنان و روح الجنان، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی
- ۱۳- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲)، مفردات الفاظ القرآن، بیروت، چاپ اول، دارالقلم
- ۱۴- زحیلی، وهبه بن مصطفی، (۱۴۱۸)، التفسیر المنیر، بیروت، چاپ دوم، دارالفکر
- ۱۵- زمخشری، محمود، (۱۴۰۷)، الکشاف عن حقائق غوامض التزیل، بیروت، چاپ سوم، دارالکتب العربی
- ۱۶- شوکانی، محمد بن علی، (۱۴۱۴)، فتح القدر، بیروت، دار ابن کثیر ۱۷. صادقی تهرانی، محمد، (۱۳۶۵)، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن، قم، چاپ دوم، انتشارات فرهنگ اسلامی
- ۱۷- طباطبایی، سید حسین، (۱۴۱۷)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، چاپ پنجم، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم
- ۱۸- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲)، تفسیر مجمع البیان، تحقیق حسینی، تهران، چاپ سوم، انتشارات ناصر خسرو
- ۱۹- طبری، محمد بن جریر، (۱۴۱۲)، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، چاپ اول، دار المعرفه
- ۲۰- طریحی، فخرالدین، (۱۳۷۵)، مجمع البحرین، تحقیق احمد حسینی، تهران، چاپ سوم، انتشارات مرتضوی
- ۲۱- فخر رازی، ابوعبدالله محمد بن عمر، (۱۴۲۰)، مفاتیح الغیب، بیروت، چاپ سوم، دار احیاء التراث العربی
- ۲۲- قرشی، سید علی اکبر، (۱۳۷۷)، تفسیر احسن الحدیث، تهران، چاپ سوم، انتشارات بنیاد بعث
- ۲۳- قرطبی، محمد بن احمد، (۱۳۶۴)، تفسیر الجامع لاحکام القرآن، تهران، چاپ اول، انتشارات ناصر خسرو
- ۲۴- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، تهران، چاپ اول، دارالکتب الاسلامیه
- ۲۵- موسوی بروجردی، کاظم، (۱۳۸۶)، دائره المعارف بزرگ اسلامی، تهران، چاپ اول، انتشارات دائره المعارف اسلامی
- ۲۶- میبدی، رشیدالدین، (۱۳۷۱)، کشف الاسرار، تحقیق علی اصغر حکمت، تهران، چاپ پنجم، انتشارات امیر کبیر
- ۲۷- خوش منش، ابوالفضل، «آل عمران»، دائره المعارف قرآن کریم، (۱۳۸۵)، انتشارات مرکز فرهنگ و معارف قرآن کریم، قم، چاپ اول، بوستان کتاب
- ۲۸- هاشمی رفسنجانی، اکبر و محققان مرکز معارف فرهنگ و معارف قرآن، (۱۳۸۹)، فرهنگ قرآن، قم، بوستان کتاب